

A szegénység csapdái – időperspektíva és térhasználat mélyszegénységben élő nők habitusában

Traps of poverty – time perspective and space use in the habitus of women living in extreme poverty

ZSINKA FLÓRA

ZSINKA Flóra: szociológus; florazsinka@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6301-7681>

KULCSSZAVAK: mélyszegénység; habitus; térhasználat; időperspektíva

ABSZTRAKT: A tanulmány egy ormánsági, mélyszegénységben élő nők körében végzett interjú kutatás alapján mutatja be a vizsgált csoport időperspektívájának és térhasználatának sajátosságait. Az írás életútinterjúk és strukturált interjúk segítségével elemzi az önéletrajzi emlékezet reflektáltságát, az időbeliség narratív mintázatait, az időperspektívát múlt, jelen és jövő távlataiban, valamint a rövid távú időhorizont a mindennapi időstruktúra vonatkozásában. Ezt a térhasználat, a térbeli akciórádiusz és a térreprezentációk vizsgálata követi. A „szegénység kultúrájára” jellemző beszűkült tér- és időperspektívát a habitusban rögzült diszpozíciókként értelmezhetjük. Ez lehetővé teszi azt, hogy az időkezelés és a térhasználat tipikus mintázatait szervező beállítódásokat, kognitív sémákat a társadalmi pozícióból fakadó kényszerekkel, meghatározottságokkal összefüggésben elemezzük. E diszpozíciók strukturáló struktúrákként olyan gyakorlatokat generálnak, amelyek hozzájárulnak a hátrányos helyzet tartós fennmaradásához. Ha a szocializáció szűkös körülmények között megy végbe, és kevés lehetőség adódik az életút tudatos alakítására, akkor az egyrészt ahhoz vezet, hogy az érintettek kevésbé lesznek képesek a múlt eseményeit a jelen perspektívájából mérlegelni, és az életút fordulópontjait tágabb összefüggésekben értelmezni, másrészt nem alakul ki az a képesség sem, amely lehetővé teszi a jövő racionális tervezését. A beszűkült térhasználatban nem csak a többségi társadalom kirekesztő magatartása és a korlátozott anyagi lehetőségek játszanak szerepet. A társadalmi és fizikai tér viszonyai által is strukturált habitus befolyásolja azt, hogy a cselekvőkre milyen hatással vannak a különböző terek atmoszférái. A vizsgált társadalmi csoport esetében ez a nyilvános terek bizonyos típusaival szemben érzett feszélyezettségben, elidegenedettségben nyilvánul meg. Tehát a tér és idő struktúráit társadalmilag létrehozott, az egyenlőtlen társadalmi viszonyokat visszatükröző és újratermelő valóságokként értelmezhetjük. Az interjúelemzések alapján arra következtethetünk, hogy a mélyülő társadalmi egyenlőtlenségek a tér és az idő dimenzióiban is leképződnek.

Flóra ZSINKA: sociologist; florazsinka@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6301-7681>

KEYWORDS: deep poverty; habitus; use of space; time perspective

ABSTRACT: The study presents the characteristics of time perspective and use of space of women living in deep poverty, based on a qualitative research conducted in one of the most disadvantaged regions of Hungary, the Ormánság. The narrow perspective of space and time, a characteristic feature of the "culture of poverty", can be interpreted as a disposition fixed in the habitus. This allows us to analyse the attitudes and cognitive schemata that organize typical patterns of time

management and use of space in relation to the constraints and determinants of social position. As structuring structures, these dispositions generate practices that contribute to the persistence of disadvantage. The study uses narrative interviews and structured interviews to analyse the reflexivity of autobiographical memory, narrative patterns of temporality, the perspective of time in the past, present and future, the short-term time horizon, and everyday time structure. This is followed by an examination of the use of space, spatial action radius, and spatial representations. The interview analyses confirmed that, in experiencing the social world, people living in extreme poverty internalize the constraints that imprison them in their position. In this way, individual ambitions and the belief in the predictability of life paths become irrelevant. Life becomes unpredictable, the coherence of past, present and future is disrupted. Under such circumstances, attitudes that allow rational assessment, and the adaptation of present choices to an imagined, planned future, cannot develop. The lack of employment not only affects the vision of the future and the self-image negatively, but also disrupts the time structure of everyday life. The experiences of the past and the lack of prospects in the present encourage the formulation of practices that subordinate the future to the needs of the present and permanently preserve disadvantage. The tendency towards individualisation, which is also present in rural societies, is also reflected in the local spaces of their dwellings, restricting the use of space almost exclusively to the home. Overcoming distances is also made more difficult by their financial means and the poor infrastructure of their place of residence. They are excluded from the use of public spaces not only by mainstream society, but by themselves, as their perception of these spaces is generated by the habitus. The perceptual schemata fixed in habitus are shaped by the internalised laws of the social order as perceived from their own perspective. Thus, we can understand the structures of space and time as socially created realities that reflect and reproduce unequal social relations. From the interview analyses we can conclude that deepening social inequalities are also mapped in the dimensions of space and time.

Bevezetés

A rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági átstrukturálódás egyik legsúlyosabb, napjainkig fennálló következménye a mélyszegénység megjelenése és tartóssá válása Magyarország leszakadó vidéki régióiban. A vidéki mélyszegénység generációkon átívelő újratermelődését elősegíti az is, hogy a strukturális kényszerek kedveznek az olyan diszpozíciók és praxisok kialakulásának, amelyek elősegítik a pillanatnyi helyzethez való alkalmazkodást, de hosszú távon megakadályozzák a szegénységből való kitörést (Durst 2008; Ladányi, Szelényi 2004). A tömeges vidéki munkanélküliséget eredményező elhibázott politikai döntések sorozata (Kovách 2012), a rurális társadalmakat összességében negatívan érintő gazdasági-politikai változások, a fokozódó térbeli-társadalmi kirekesztés (Feischmidt 2013; Kovai, Vígvári 2020; Váradi, Virág 2015; Virág 2010), valamint a szegénység enyhítését célzó programok és politikák alkalmatlansága (Gerő, Vígvári 2019; Váradi 2015a; Virág 2009) olyan kényszerpályák felé terelik a leszakadó falvak mélyszegény népességét, amelyek hosszú távon ellehetetlenítik a marginalizált helyzetből való kilépést. A hátrányos helyzetű térségek lakóinak napi gyakorlatai olyan függőségi viszonyok keretei között szerveződnek, amelyek konzerválják az aszimmetrikus térbeli-társadalmi viszonyokat, és hozzájárulnak saját maguk és lokális tereik marginalizálódásának újratermeléséhez (Nagy et al. 2015).

Az önkormányzatok, a helyi gazdaság és az egyének szintjén is olyan csapdahelyzetek alakulnak ki, amelyek a jelen sürgető szükségleteire adott, kényszerek szülte válaszként a jövőt tekintve olyan negatív következményekkel járnak, amelyek konzerválják e települések és lakóik deprivált helyzetét (Messing, Molnár 2011; Nagy 2016; Ragadics 2012; Virág 2009). Ilyen csapdahelyzetnek tekinthetjük a szegénység kultúrájának nevezett jelenséget is.

A szegénység kultúráját Bourdieu habituselmélete nyomán értelmezhetjük diszpozíciók olyan rendszereként, amely az eljárások és gyakorlatok bizonyos módjait valószínűsíti. A szegénység kultúrája Oscar Lewis elméletében a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi csoportok adaptációját jelenti azokhoz a körülményekhez, amelyekben élni kényszerülnek. Többnyire a társadalom és a gazdaság szerkezeti átalakulása, a technológiai innovációk elterjedése eredményeképpen, a munkamegosztás új rendszeréből kívül rekedtek körében fejlődik ki egyfajta védekező mechanizmusként (Lewis 1968, 5-6.).¹ Bourdieu terminológiáját követve tehát a társadalmi tér bizonyos pozícióját elfoglaló csoport habitusaként értelmezhető, amely inkorporált osztályhelyzetként, „testivé vált szükségyszerűségként” vezérli, és egységes életstílussá szervezi a gyakorlatokat, a tipikus választásokat és preferenciákat (Bourdieu 2002 [1994]a, 19.; Bourdieu 1984 [1979]). A diszpozíciók ezen rendszere nem csak strukturált, de strukturáló struktúra is, mivel gyakorlatokat generál, és így visszahat a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerének fenntartására és újratermelésére. Ebben az értelemben a szegénység kultúrájaként számon tartott jellegzetes attitűdöket (jelenorientáció, fatalizmus, bizalmatlanság, impulzivitás) is tekinthetjük a habitusban rögzült tartós beállítódásoknak, amelyek egyrészt az anyagi nélkülözés és a szegénységet, kirekesztettséget létrehozó strukturális mechanizmusok termékeként jönnek létre, másrészt az e pozíciónak megfelelő tipikus gyakorlatokban öltenek testek. Visszahatnak a mélyszegénységben élők társadalmi helyzetére is, mivel megnehezítik az abból való kitörést (Ladányi, Szelényi 2004).²

Bourdieu a különböző tőketípusokért folyó versengést a társadalmi térben, és az azt tagoló mezőkben játszmaként írja le, melyben a játékosokat egyfajta *illusio* tartja fogva, miszerint a játszmában fontos és érdemes részt venni. Azonban ehhez az is szükséges, hogy az ágensek játékérzékük (habitusuk) révén legalább minimális esélyét anticipálják annak, hogy a játékba való befektetéseik, fáradásaik megtérülnek, és előbb-utóbb profitálhatnak a részvételből. A társadalmi világban azonban a játékosok nem egyenlő esélyekkel indulnak. Mivel a társadalomban a különböző tőkék egyenlőtlenül oszlanak meg, ezért az objektív esélyek és a szubjektív elvárások/remények is ezeknek megfelelően alakulnak (Bourdieu 2000 [1997], 208-218.). A mélyszegénységben élők habitusában rögzülnek az előnytelen helyzetüket meghatározó strukturális feltételek, és olyan beállítódásokat termelnek ki, amelyek magukon viselik előnytelen pozíciójuk megkülönböztető jegyeit. Amikor a társadalom a szegénységben élőket hibáztatja „rossz” döntéseikért, az iskolai előmenetel iránti közömbösségükért, „észszerűtlen”

penzkezelésükért, akkor megfélemeznek arról, hogy ezek a beállítódások adott társadalmi pozíció feltételeihez való alkalmazkodás következményeként alakulnak ki. És ebből a szemszögből nézve attitűdjeik nagyon is racionálisak, abban az értelemben, hogy megfelelnek a boldogulásra való valóságos (objektív körülményeik által valószínűsített) esélyeiknek.

A szegénység kultúráját Lewis az „itt és most” kultúrájaként írja le, melyet a beszűkült időhorizont, a jelenorientáció és a tágabb térbeli perspektíva hiánya határoz meg (Lewis 1968,11.). A társadalmi térben elfoglalt pozíció egyúttal nézőpontot, sajátos perspektívát is jelent (Bourdieu 2002 [1994]a, 24.). A mélyszegénységben élők társadalmi pozíciójuknál fogva a többségtől eltérő idő- és tér-tapasztalattal rendelkeznek, mivel e tapasztalatokat eltérő perspektíva és percepció sémák szervezik. E tapasztalatok a habitusban rögzülve egyrészt az időkezelés és a térhasználat sajátos módjaiban nyilvánulnak meg. Másrészt, mivel a cselekvések és az észlelés mindig időbe és térbe ágyazódnak, az idő- és tértapasztalatok hatással vannak a gyakorlatok összességére, az életmód, az életvezetés egészére.

Írásomban ormánsági mélyszegénységben élő nők körében végzett kvalitatív kutatásom eredményei alapján a szegénység kultúrájának e kulcselemeire, az időperspektívára és a térhasználatra fókuszálva próbálom meg bemutatni azt, hogy a vizsgált csoport társadalmi helyzete, anyagi létfeltételei milyen idő- és tértapasztalatokat, észleleteket generálnak, és az ezek révén kialakuló diszpozícióknak milyen szerepe van az érintettek társadalmi pozíciójának konzerválásában.

A mélyszegénységet alapvetően strukturális kategóriaként értelmezem, de nem hagyható teljesen figyelmen kívül, hogy ez a fogalom Magyarországon (is) erősen etnicizálódott. Maguk az interjúalanyok is több alkalommal beszéltek azokról az általuk romaként/cigányként elszenvedett hátrányokról, amelyek a többségi társadalom előítéleteiből fakadnak. Ezért helyenként az elemzés során erre az aspektusra is ki fogok térni.

A társadalmi egyenlőtlenségek időbeli és térbeli aspektusai

Az idő és a tér kategóriái nem pusztán a világ megtapasztalásának alapvető kereteit jelentik, amelyekben a mindennapi gyakorlatok szerveződnek, hanem e kategóriák maguk is cselekvések eredményeként jönnek létre, társadalmi folyamatok révén konstituálódnak. Ezért nem tekinthetők e viszonyoktól független objektívításoknak. A társadalmat átszövő hatalmi, egyenlőtlenségi viszonyok beleíródnak a tér és az idő struktúráiba, amelyek vissza is hatnak a cselekvőkre, és ilyen értelemben szerepet játszanak e viszonyok fenntartásában és újratermelésében (Löw 2016 [2001]),145.).

A társadalmi struktúra kapcsán az időperspektíva elemei közül a legtöbb esetben a jövőre irányultság áll a szociológiai kutatások középpontjában, ami a jövőkép és a társadalmi pozíció feltételezett összefüggéseinek köszönhető

(Bergmann 1990 [1983]). A társadalmi rétegződésben elfoglalt hely hatással van a jövő időre vonatkozó észleletekre, elgondolásokra, de emellett a rövid távú időhorizont (óraidő-orientáció) vizsgálata esetén is jelentős rétegspecifikus különbségek figyelhetők meg (Jarosz 2019). A kommunikációban az időre való utalás módja is alkalmas a társadalmi státusz jelölésére. Hatalmi jelzésként értelmezhető például, ha valaki mások ideje felett rendelkezik, kontrollálja mások időbeosztását (Kapitány, Kapitány 2006, 50.). A szükségletek kielégítésére fordított várakozási idő is a hatalmi viszonyoknak megfelelő elrendeződéseket mutat. Az idő olyan erőforrás, amely eredményesen felhasználható és kamatoztatható, de ha várakozásra vagyunk kényszerítve, akkor elveszítjük a lehetőséget ennek az erőforrásnak a kihasználására. Ilyen értelemben a várakozási idő aszimmetrikus megosztása megerősíti és reprodukálja a meglévő hatalmi mintázatokat (Schwartz 1974). Bourdieu is hangsúlyozza, hogy a várakozás és a várakoztatás az egyik legexplicitebb kifejeződése idő és hatalom kapcsolatának. A kiszámíthatatlanság mint az idő feletti uralom megnyilvánulása, a hatalmasok privilégiuma. Akinek hatalma van, az időpontokat mondhat le, halaszthat el, hiú reményeket kelthet, másokat várakoztathat, vagy éppen siettethet. A másik oldalon pedig a várakozás a hatalomnélküliség érzésével jár (Bourdieu 2000 [1997], 228-231.).

Bourdieu algériai munkanélküliek körében végzett kutatása alapján állapítja meg, hogy ha objektív esélyek híján a társadalmi érvényesülésre vonatkozó remények szertefoszlanak, akkor az a viselkedés és a jövőkép koherenciájának, szervezettségének felbomlásához, az ambíciók elvesztéséhez vezet. A jelen és a jövő közötti kapcsolat megszakad. A munkanélküli státusszal együtt jár az is, hogy célok, teendők híján a mindennapok struktúrája megbomlik. Nincsenek időpontok, határidők, amiket figyelemmel kell kísérni, buszok, amelyeket el kell érni, célok, amelyeket meg kell valósítani. Az idő számukra halott idő, amely haszontalanul és céltalanul telik el. A foglalkoztatott státusz jelenti az ambíciók, vágyak, remények forrását, ama *illusiót*, hogy a játékban érdemes részt venni és beruházni. Azok, akik ennek híján vannak, nem tehetnek mást, mint beletörődnék sorsukba és lemondanak a jövő tervezéséről (Bourdieu 2000 [1997], 221-223.). Másutt Bourdieu azt hangsúlyozza, hogy a különböző társadalmi osztályoknál a jövő kontrollálására irányuló stratégiai képesség különösen jól vizsgálható egyrészt az iskolai pályafutással kapcsolatos döntések révén, másrészt a családtervezéssel összefüggésben (Bourdieu 1978 [1974]). A jövő tervezésére vonatkozó stratégiák hiánya, a korai iskolaelhagyás (Kertesi, Kézdi 2010; Széll 2015) a fiatalok gyermekvállalás (Durst 2001; Pongráczné, S. Molnár 1994) háttérében strukturális kényszerek együttes hatásai érvényesülnek. Ezek a döntések (vagy még inkább a döntések hiányáról árulkodó beletörődés) az érintettek jelenben és múltban megélt hátrányaiból következnek, és végül a munkaerőpiaci helyzetre való negatív hatásuk révén konzerválják is ezt a hátrányos helyzetet a jövőben.

A cselekvők számára a tér az elsajátítás, a használat, a tapasztalat révén lesz helyé (de Certeau 1984 [1980], 117-118.; Keszei 2015, 185.; Tuan 1977). A különbö-

zó társadalmi csoportok tagjainak eltérő lehet a térhasználata, és egyazon helynek eltérő jelentéseket tulajdoníthatnak. A materiális tájképekbe vésett jelentések bizonyos stabilitásra tehetnek szert, de mindig felülírhatók, vitathatók, soha nem véglegesek (Cresswell 2009, 170.). A helyek normatív jelentésekkel is felruházhatók, amelyek ideológiai eszközként szolgálhatnak bizonyos társadalmi csoportok kizárására (Cresswell 2009, 173-175.). Vagyis a térhasználat, a jelentésadás folyamata nem függetleníthető a hatalmi viszonyoktól. Tehát a hely egyúttal a tér kisajátítását és átalakítását is jelenti, vagyis felfogható olyan folyamatként, amelyben a cselekvések és struktúrák kölcsönösen létrehozzák és újrateremtik egymást a fennálló hatalmi viszonyoknak megfelelően (Pred 1984). Ez a megközelítés amellet, hogy szakít a hely statikus felfogásával, és azokra a folyamatokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a tereket folyamatos társadalmi egyezkedések és harcok folyamán helyekként hozzák létre, lehetővé teszi azt is, hogy a hely fogalmát viszonyosságában ragadjuk meg. Bourdieu szerint a hely szubsztancialista felfogásából eredő hibákat a fizikai tér és a társadalmi tér struktúrái közötti relációk elemzésével kerülhetjük el. Ahogyan a társadalmi teret a pozíciók összessége és a közöttük lévő viszonyok definiálják, úgy a fizikai tér helyei is egymáshoz képest határozódnak meg. A társadalmi tér struktúrái a belakott/elsajátított fizikai térben is leképződnek. Az ágensek a fizikai térben társadalmi pozíciójuknak megfelelően szituáltak, az általuk használt, lakott, fogyasztott terek ennek a pozíciónak a kifejeződései. A tér feletti hatalom, vagyis a térben bizonyos megoszlást mutató javak elsajátítására és a nemkívánatos személyek és dolgok távoltartására való képesség a birtokolt tőkék függvénye. A megfelelő mennyiségű és szerkezetű tőke hiánya fizikai és szimbolikus értelemben is távol tartja a nélkülözőket a társadalom számára értékes, szűkös javaktól (Bourdieu (1999 [1993]). A szegénységben élők amellet, hogy alacsony mobilitási esélyeikből fakadóan pozíciójukba vannak zárva, fizikai értelemben is helyhez kötöttek. A társadalmi rend (társadalmi és fizikai) környezettel való folyamatos kölcsönhatások során a testbe véssődik, a külvilágból szerzett tapasztalatok által a társadalmi világ struktúrái bensővé válnak (Bourdieu 1978 [1974]; 1984 [1979]). „Vagyis a habitusokat alkotó diszpozíciókat, osztályozási és értékelési sémákat, gyakorlati képességeket nem pusztán az absztrakt társadalmi térben betöltött pozícióból adódó kényszerek formálják, hanem a materiális térbeli struktúrák imperatívuszainak bensővé tétele is” (Berger 2018, 146.). A stigmatizált, marginalizált terek jelentései és a hozzájuk kapcsolódó tértapasztalatok bevésződnek lakóik habitusába, és még az esetleges pozícióváltás esetén is csak nehezen, fokozatosan írhatók felül (Németh 2020).

Martina Löw szerint a társadalmi státusz összhangban van a terek materiális és szimbolikus átalakításának potenciáljával. A terek létrehozása mindig egyet jelent a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukálásával, mivel a felépített terek egyeseket befogadnak, másokat kizárnak. A terek észlelése és a jelentésadás a habitusok által generált módon megy végbe, mivel az észlelési sémákat meghatározó strukturális elvek a habitusban rögzülnek. Ez az oka, hogy bizonyos társadalmi

csoportok tagjai külső kényszerek nélkül, önmagukat zárják ki egyes terekből, míg más terekben otthonosan érzik magukat a habitus által közvetített preferenciák alapján. A különböző terek „atmoszférái” másképpen hatnak az eltérő habitusú cselekvőkre, és más-más érzelmi állapotokat váltanak ki belőlük. A javak és élőlények által alkotott elrendeződések (terek) a pozicionálás és a szintézis repetitív folyamatai által objektiválódnak, intézményesülnek. Az atmoszférák pedig ebben az értelemben másodlagos objektívációknak tekinthetőek, mivel szubjektív megtapasztalásuknak objektív következményei vannak. Ilyen minőségükben az atmoszférák olyan ideológiai valóságok, amelyek elfedik a terek létrehozásához és formálásához való hozzáférés egyenlőtlen viszonyait (Berger 2018, 211-212.; Löw 2016 [2001], 177-183.).

A kutatás helyszínéről

Az interjúk Magyarország egyik leghátrányosabb helyzetű régiójában, az Ormánságban készültek négy faluban. Az Ormánság marginalizált helyzetű kistelepüléseiben jelentkeznek a leszakadó aprófalvak jellegzetes társadalmi problémái: negatív migrációs trendek, elszegényedés, munkanélküliség, szegregáció, gettószodás.

Az ormánsági települések hanyatlását előrevetítő tendenciák már a 19. században megjelentek. Ezt követően a tájegység határ menti elhelyezkedése, a vidéki társadalmakat összességében negatívan érintő gazdasági-politikai folyamatok és kedvezőtlen kimenetelű politikai intézkedések vezettek a tájegység visszafordíthatatlannak tűnő gazdasági hanyatlásához és a társadalmi problémák halmozódásához (Kovács 2005). A hatvanas évektől kezdve a politikai döntések által indukált, a periférikus helyzetű rurális térségeket érintő gazdasági-társadalmi változások révén jöttek létre a cigányfalvak a dél-dunántúli régióban is (Virág 2017). A nagy számú cigány népességgel rendelkező települések esetében az etnikai diszkrimináció nem lokális kontextusban jelenik meg, hanem a teljes település rekesztődik ki a társadalmi körforgásból (Virág 2005). Az ormánsági kistelepülések népességének nagy része egyszerre küzd az alacsony iskolai végzettségből, rossz munkaerőpiaci helyzetükből, lakóhelyük alacsony infrastrukturális ellátottságából, a közlekedési hálózat hiányosságából adódó hátrányokkal, amelyek sok esetben a szegénység etnikai dimenziója is felerősít.

Az interjúk négy kistelepülésen készültek, melyek közül egy a Sellyei, három a Siklósi járásban helyezkedik el. Mind a négy településen megjelennek az ormánsági aprófalvak jellegzetes problémái. A közelben rendkívül kevés a munkalehetőség, és a ritka buszjáratok miatt az ingázás is nehézséget jelent a helyi lakosok számára. Jellemzően a közfoglalkoztatás és a mezőgazdasági idénymunkák kínálnak bevételi forrást. A közszolgáltatások hiányosak, nincsenek helyben köznevelési intézmények, üzletek. A 105/2015. (IV. 23.) kormányrendelet alapján mind a négy falu jelentős munkanélküliséggel sújtott (a munkanélküliségi ráta megha-

ladja az országos átlag 1,75-szeresét) településnek tekinthető, és a rendelet által alkalmazott komplex mutató alapján társadalmi-gazdasági-infrastrukturális szempontból is a legkedvezőtlenebb helyzetű települések közé tartozik.

Módszertan

Kutatásomat a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke által megvalósított „Kilépés a szegénységből - Hátrányos helyzetű családokat segítő komplex fejlesztési projektek az Ormánságban” című, szélesebb körű kutatási program keretein belül végeztem.

Vizsgálódásaim során 10 mélyszegénységben élő családanyát kerestem fel,³ akik szakértői mintavétellel kerültek kiválasztásra a területileg illetékes családsegítő szolgálat nyilvántartása alapján vagy a településen működő Karitás Jelenlét Pont munkatársai segítségével. A kutatás első szakaszában mindegyikükkel életútinterjút készítettem. Célkitűzésem az volt, hogy a narratív interjú technikával (Kovács 2007) összhangban az interjúalany saját maga konstruálja meg élettörténeti elbeszélését, és maga strukturálja az elbeszélte történet időrendiségét. Minden esetben először arra kértem meg őket, hogy meséljék el az élettörténetüket.

A kutatás második szakaszában ugyanazokat az interjúalanyokat kerestem fel, akikkel életútinterjút készítettem, és ez alkalommal egy félig strukturált interjú keretében beszélgettem velük. Kettejüket nem sikerült elérnem, így nyolc félig strukturált interjú készült. Második alkalommal visszakerdeztem azokra a fontosabb élettörténeti összefüggésekre, információkra, amelyek az első interjúból kimaradtak. Ezt követően tettem fel nekik azokat a célzott kérdéseket, amelyek kifejezetten az időperspektíva és a térhasználat vizsgálatára irányultak.

Az elemzések során először az élettörténeti elbeszélések időbeli struktúráját és a narratívák reflektáltságát vizsgáltam az életútinterjúk alapján. A továbbiakban az időperspektívát, a mindennapi élet időstruktúráját, a jövőképet, valamint az élettörténeti helyek és a mindennapi élet helyszíneinek reprezentációit, a térhasználat sajátosságait elemeztem a megélt élettapasztalatok, illetve a jelenlegi és az életút különböző szakaszaira jellemző életkörülmények összefüggéseiben.

Interjúalanyaim mélyszegénynek tekinthetők abban az értelemben, hogy olyan súlyos anyagi nélkülözésben élnek, hogy a mindennapi létfenntartásuk biztosítása is nehézséget jelent számukra, és emellett olyan halmozott hátrányokkal küszködnek, amelyek megnehezítik vagy lehetetlenné teszik a kitörést ebből az állapotból. Esetükben a lakóhelyi, oktatási, munkaerőpiaci, jövedelmi hátrányok összeadódnak. Iskolai végzettségük alacsony; mindegyikük maximum befejezett 8 általános iskolai osztállyal rendelkezik. Heten jelenleg gyesen vannak, ketten közmunkában foglalkoztatottak, egyikük pedig nem rendelkezik sem állandó munkahellyel, sem hivatalos jövedelemmel a gyermekei után járó családi pótlékon kívül. Heten soha nem rendelkeztek formális munkaviszonnyal néhány hó-

nap közfoglalkoztatástól eltekintve. Nyolcan élnek a lakóhelyüket jelentő település belterületén, ketten pedig külterületen. Életkorukat tekintve 15 és 51 év közöttiek.

Időperspektíva

Az élettörténeti elbeszélések időstruktúrája és a narratívák reflektáltsága

Első kérdésemre, melynek során az élettörténetük elbeszélésére kértem fel interjúalanyaimat, voltak, akik születésük pillanatától kezdve kronologikus sorrendben egy hosszabb történetet adtak elő. Néhányan azonban nagyon rövid összefoglalást adtak, amelyben elsősorban jelenlegi helyzetüket írták le.

„Hát... 16 éves korom óta vagyok együtt a párommal, közel lassan már tíz éve lesz idén. Vannak ugye a gyerekek. Nem tudom, miről szeretnél, hogy beszéljek, hogy mire vagy kíváncsi az életemről?” (Brigi, 24 éves)⁴

„Szóval egy 27 éves anyuka vagyok már. Van hat gyerekem. Öhm...hát igazából itt nőttem föl. Tehát itt is maradtunk a párommal. Már tíz éve együtt vagyunk. És itt telepedtünk le. Itt vettünk egy családi házat. Igazából én most otthon vagyok a gyerekekkel. Van három iskolásom, és van kettő otthon. Bocsánat, négy iskolásom van, és ugye kettővel vagyok itthon. És hát...Nem tom, hogy még mit mondjak igazából. Ha így kérdéseket...Akkor jobban tudnák válaszolni rá.” (Vivien, 27 éves)

„Hát négy... három gyerekkel. Most lesz a negyedik gyerekem ugye. Most a párommal élek ugye. Minden jól rendben van most jelenleg. Ugye a vírus-helyzet, ugye tekintettel, ugye így elvagyunk így. És akkor így ennyi. Mire vagy kíváncsi?” (Bea, 28 éves)

„Hát, 23 éves vagyok, van négy gyerekem, az élettársam pont itt fekszik bent. Igazából így nem unatkozok. Négy pici van. Kettő is óvodába, meg kettő itthon. Úgyhogy anyaságin vagyok, vagyis hát nem anyaságin, hanem gyesen. Aztán az iskolát otthagytam, gimnáziumot. Gandhibá tanultam rendőrként. Az szerettem volna lenni, de közbejött a nagyobbik kislányom, így otthagytam. Aztán ideköltöztem ...-be [a település neve], azt azóta itt vagyok.” (Lívia, 23 éves)

„Én egy kilogrammal születtem 37 hétre. És szondatáplálás közben fel lett sértve mind a két orrszárnyam. Az egyik fele egy-egy centis, a másik kettő-három...Ez egy orvosi műhiba tehát. Akartuk a műtétet, abba kellett volna hagyni a dohányzást három hónapig. És nem ment. És így nem csinálták meg. Mer hatórás műtétem lett volna...Mit mondjak? Hétcsaládos anyuka

vagyok (nevet). Legidősebb gyermekem 16 éves, a legkisebb az kettő és fél éves. (nevet) Még mit... ...-n [a település neve] lakom. Jelenleg élettársi kapcsolatban vagyok...Én 35 éves vagyok. Mit meséljek még magának, mondja.” (Adrienn, 35 éves)

Ezekben a rövid beszámolóiban mindegyikük elsősorban a gyermekeit említi, és utal a jelenlegi párkapcsolatára is. Már e rövid szövegrészek is jelzik, hogy elsősorban családjának szerepükkel azonosulnak. A fenti interjúrészletek, röviden összefoglalt fő narratívák esetében feltűnő, hogy az élettörténet kifejezés elhangzását követően elsősorban jelenbeli helyzetüket írják le, kevés múltbeli vonatkozással, ami már önmagában utalhat a megkérdezettek jelenre való fókuszáltságára.

Az életútinterjúk többségét a narratív koherencia hiánya jellemzi. Élettörténetüket szinte mindannyian többé-kevésbé kronologikus sorrendben, fragmentált epizódok egymást követő folyamaként adták elő, melyekből szinte teljes mértékben hiányoztak azok az utalások, amelyek az események összefüggéseire vonatkoztak volna. Az elbeszélésekben nem találunk olyan szófordulatokat, amelyek jelen helyzetüket kapcsolatba hoznák múltbeli eseményekkel. Az elbeszélt történetekben nincs jelen az események egymásra vonatkoztatása, az ok-okozati kapcsolatok keresése. Az interjúkból kiderül, hogy szinte mindegyikük szegény családba született, és életútja során mindvégig a jelenlegihez hasonló életkörülmények között élt. Az elbeszélők egyszer sem tettek említést arról, hogy életútjuk folyamán lehetőségük lett volna sorsukon, körülményeiken érdemben változtatni. Az eseményeket nem tudják kontrollálni, egész életükben ki voltak szolgáltatva olyan tényezőknek, amelyekre semmiféle ráhatásuk nem volt. Családjuk anyagi lehetőségei, lakóhelyi hátrányai, kulturális tőkéjétől való megfosztottságuk, iskolai kudarcaik mind olyan tényezők, amelyek abba az irányba hatottak, hogy egész életpályájuk során egyszer sem kínálkozott lehetőség arra, hogy kiemelkedjenek azok közül a körülmények közül, amelyek közé születtek. A társadalmi világ megtapasztalása számukra azoknak a korlátoknak megtapasztalását jelenti, amelyek pozíciójukba szorítják őket. E korlátok bensővé tétele, habitualizálása azt jelenti, hogy nem jön létre az *illusio*, az egyéni döntések, beruházások, stratégiák jelentőségébe vetett hit (Bourdieu 2000 [1997]). Az ő esetükben ezért hiányoznak a reflexiók, és az időbeliségnek kevesebb szerep jut, nem hangsúlyos a történések időrendisége. A párválasztás, a felnőtté válás, a gyermekvállalás nem annyira tudatos döntések, hanem egyszerűen csak megtörténnek velük. Az idősíkok az elbeszélés során néha összekeverednek, és nehezen kivehető, hogy milyen sorrendben történtek az események. Ugyanakkor, ahogyan a következő példában láthatjuk ezeknek a kevésbé koherens narratíváknak is kiolvasható a belső logikája, és a töredékes elbeszélés részek összeolvasásával kirajzolható a narratív identitás.

Adrienn a fent idézett rövid fő narratívában először a születése körüli egészségügyi komplikációkról beszél, majd mindenféle átvezetés nélkül leírja jelenlegi helyzetét, elmondja, hogy hány gyermeke van, hogy élettársi kapcsolatban él,

megnevezi a lakóhelyét és megjelöli életkorát. A születése pillanata és a mostani élethelyzete között eltelt idő eseményeire csak az elmaradt műtét kapcsán történik utalás. A későbbiekben, a visszakérdezés során is töredékes válaszokat ad az egyes életszakaszok eseményeivel kapcsolatban, amelyekből hiányzik a narratív koherencia, nehezen kivehető, hogy időben hogyan következtek egymásra az elmondott események. A gyermekkorára vonatkozó első kérdésre adott válaszában elmondja, hogy édesanyja egyedül nevelte őt és testvéreit. „Dolgozott. Közmunkákból élt”. Beszámol róla, hogy édesanyja nemrég rákban hunyt el. Hangsúlyozza azt, hogy soha nem szenvedtek hiányt semmiben. Ez az állítás visszatérő motívum a narratíva során. Jelenlegi élethelyzetük leírásánál is többször kiemeli, hogy van mit enniük, és megvan mindenük. Gyermekkorával kapcsolatban a későbbiekben arról beszél, hogy édesapja (aki egy másik településen élt) dühös volt rá, amiért betegen is dohányzik. Az ezt követő szövegrészekben elsősorban betegségeiről, elmaradt műtéteiről és az orvosok tanácsairól beszél, a velük folytatott beszélgetéseit idézi. Ezek időbeliségére nem történik utalás. Valószínűleg gyermekkori és felnőttkori emlékek keverednek ezekben a visszaemlékezésekben. Az egészségügyi problémák kifejtését ezzel zárja: *”És mindenki kérdezte, hogy bírom. Hát szépen. Muszáj. Anyu se dobott el semmit.”* Ez a narratíva másik visszatérő motívuma, amely az elbeszélő és édesanyja élettörténetét összeköti. A későbbiekben több alkalommal utal arra, hogy ő sem „dobná el” gyermekeit, és retteg attól, hogy elveszíti őket. Egyetlenegyszer sem hangzik el explicit indoklás arról, hogy mi oka lehetne annak, hogy a gyerekeket kiemeljék a családból, vagy az édesanyjának mi oka lehetett volna arra, hogy őket elhagyja. Annak a folyamatos bizonygatása, hogy nem szűkölködnek semmiben, utal arra, hogy a nehéz anyagi körülmények miatti szorongás egész életében összekapcsolódott a család szétszakadásától való félelemmel. Elejtett utalásaiból kiderül, hogy családja gyermekkorában is a gyermekvédelmi intézmények látókörében volt, és most az ő gyermekeit is védelembe vette a gyámhatóság. A kiszolgáltatottságnak ez az érzése uralja a narratívát. Az időközben zajló életesemények egyszerűen csak megtörténnek. A felnőtté válásnak nincsenek szakaszai, teljes mértékben hiányoznak az életutat alakító tudatos megfontolások. Adriennek származási háttérét tekintve nem sok esélye lett volna a munkaerőpiacon történő boldogulásra. Betegségei szintén hátrányt jelentenének a munkavállalás terén. Ugyanakkor a várandósságok és a szülések is folyamatos egészségügyi kockázatot jelentenek számára; ennek ellenére hét gyermeknek adott életet. A betegségnek az ő történetében ezért inkább az a jelentősége, hogy legitimálja pozícióját a munkaerőpiacon kívül. Erre utal az alábbi interjúrészlet is: *„Én soha életemben nem dolgoztam. (nevet) Mer nekem nem vót muszáj. Nem. Elmentem buliba, összekeveredtem a ...-vel [az élettársával], és ennyi vót. Elfelejtettem hazaérkezni (nevet).”*

Majd a párkapcsolatának kezdetéről, a gyermekei születéséről így mesél:
 „Végül is az unokatestvére által ismerkedtünk meg. Jöttünk születésnapra, azt elfelejtettem hazaérkezni (nevet). Buliztunk, és ennyi volt. (nevet) És

azóta is hát együtt vagyunk. Most már lassan húsz éve.” (...) „Első gyerekem. Nem is vettem vóna el. A többi meg csak úgy jött. Gyorsan. Nem baj. Egészségesek legyenek. Majd megnőnek.”

Később egy kérdésre válaszolva elmondja, hogy második gyermekét kiemelték a családból, mert akkor éppen nem volt hol lakniuk. A kislányt végül családbafogadással a testvérénél helyezték el. Folyamatosan félelemben él amiatt, hogy elveszítheti gyermekeit, de az egészségügyi szempontokat, anyagi nehézségeket figyelmen kívül hagyva, mint megváltoztathatatlan sorsba, törődik bele az újabb gyermekek születésébe. „*Isten adta, hát hadd legyen*”. Többször hangsúlyozza, hogy gyermekei adnak értelmet az életének. Akárcsak édesanyja, ő is minden nehézséget elvisel, és egyetlen célja az, hogy megtarthassa gyermekeit. Az életút tagolatlan. Tulajdonképpen az általános iskola elvégzését követően Adrienn egy csapásra a felnőttek életét éli. Iskolai pályafutása hamar véget ért, és soha nem volt munkaviszonya. A standardizált életútra jellemző szakaszok hiánya miatt is egybemosódnak az idősíkok. Akik számára hátrányaik lehetetlenné teszik azt, hogy a többségi társadalom által követett célokat magukénak tudják, elidegenednek a társadalom nagy intézményeitől is (Lewis 1968,7.), és kívülmaradásuk az oktatás, a formális munka, a gazdasági élet intézményes világából szintén az életszakaszok és az idő egybemosódásához vezet. Az egyetlen szál, ami Adrienn narratívájában a múltat és a jelent összeköti, és egyúttal megkülönbözteti egymástól, az a párhuzam édesanyja sorsa és a saját élete között.

Egyetlen interjúalanyom számol csak be arról, hogy életének kezdeti szakaszában lényegesen jobb körülmények között élt, mint jelenleg. Szilvia esetében az elbeszélés struktúrája, az időbeliség kezelése a narratívában nagymértékben eltér a többiekétől. Több alkalommal a jelen perspektívájából reflektál az elbeszélte múltbeli eseményekre. Életútját egy lefelé irányuló mobilitási pályaként írja le. A „lejtő”, „lecsúszás” kifejezéseket használja. Az elbeszélés során azonosítja életpályáján azokat a pontokat, amikor meglátása szerint másképpen kellett volna cselekednie. Folyamatosan reflektál azokra az eseményekre, történésekre, amelyek érzése szerint ahhoz vezettek, hogy jelenleg kilátástalan körülmények között, napról napra próbál családjával boldogulni. Az ő esetében következtethetünk arra, hogy a korábbi társadalmi pozíció hatásai rögzültek a habitusban. Ez megmutatkozik az életeseményekhez kapcsolódó folyamatos reflexiókban, az idősíkok egymásra vonatkoztatásában, és abban, hogy a kevés reménnyel kecsegtető körülmények ellenére folyamatosan kiutakat keres jelenlegi pozíciójából. A habitus azok között a körülmények között működik problémamentesen, amelyek között létrejött. Ha ezek a körülmények időközben változnak, ez az eltolódás feszültségekhez vezet (Bourdieu 1978 [1974], 239.). A lecsúszásként, lejtőként megélt pozícióváltás, az egyre nagyobb fokú kiszolgáltatottság megélése, mely körülményekhez a habitus nehezen adaptálódik, frusztrációt eredményez, amely Szilvia esetében az önhibáztatásban és a reménytelennek tűnő, de soha fel nem adott küzdelemben nyilvánul meg.

Még egy olyan életútinterjú készült, amelynek során érzékelhető a feszültség az események valós folyása és a „mi lett volna, ha” narratívája között. Lívía történetében megjelenik egy olyan narratív szál, amely felvillantja a mobilitás, a szegény sorból való kiemelkedés lehetőségét. Tanárai már az általános iskolában felfigyeltek tánc tehetségére. Osztályfőnöke támogatta Líviát a továbbtanulásban, és segített neki abban, hogy az Arany János ösztöndíjprogramba bekerüljön. Középiskolai tanulmányaira céltudatosan készült:

„Gandhiba is nagyon szerettem járni. Minden vágyam volt, hogy odakerüljek. Ugye ez egy cigány iskola. Már a tánc végett is. Én sokáig táncoltam. De hát felmondtam a szolgálatot.” (...) „És én már nagyon régóta akartam, hogy oda fölvegyenek, aztán végül is sikerült. Tetszett. Mert a cigány nyelv miatt. A tánc. Ez volt az, ami miatt nagyon akartam odamenni.”

Gimnáziumi tanulmányai második évében azonban iskolai pályafutása várandóssága miatt félbeszakadt. Nem véletlen, hogy beszélgetésünk elején az első nekifutásra röviden összefoglalt fő narratívában Lívía a többiektől eltérően említést tesz iskolai tanulmányairól. Látszólag mintha felcserélné az események időrendiségét. Először beszél anyaságáról, majd ezt mondja: „*Aztán az iskolát otthagytam, gimnáziumot*”. Mintha az anyaság mint készen kapott sors már megelőzte volna a tanulással kapcsolatos ambíciói feladását. Miután megtudta, hogy gyermeket vár, párja családjához költözött, azóta négy gyermeknek adott életet. Az események folyásába való beletörődésében a korai szocializáció mintái, annak a társadalmi közegeknek a hatásai érvényesülnek, amelyben felnőtt. Családjá történetében többször visszatérő motívum a korai anyaság, a kiszámíthatatlan sorsfordulatok, amelyek beletörődésre, az egyéni ambíciók feladására kényszerítenek. Ezeket a szocializációs hatásokat az iskola már nem tudta kiegyenlíteni. Ugyanakkor az otthonitól gyökeresen eltérő iskolai közegben olyan új habituális elemek jelentek meg, amelyek miatt az eredeti pozícióba való visszailleszkedés problematizálódik. Lívía esetében mindez inkább érzelmi síkon, kevésbé tudatosított formában van jelen. Ő az egyetlen, aki nyíltan beszél arról, hogy gyermekeit nem akarta megszülni.

„Hát nem. Nem volt tervbe. Én igazából már a ...-t [harmadik gyermekét] is nem akartam, hogy megszülessen. Mert már sokalltam. De hát utána mégis úgy döntöttem, hogy megmarad. Őt sem akartam [a negyedik gyermeket]. Ő meg muszáj volt, hogy megmaradjon. Nem volt lehetőség már. Túl későn mentünk orvoshoz. De nem is baj.”

A fenti interjúrészletből érződik, hogy saját akarata ellenére, mintha mégis valami kényszernek engedelmesskedne, részben elfogadja azt a szerepet, amelyet környezetében várnak tőle. A vele készült interjúkból folyamatosan ez az ambivalencia érződik ki.

A mindennapok időstruktúrája

Interjúalanyaim közül ketten közmunkásként dolgoznak, a többiek gyermekeikkel vannak otthon. Napjaik reggeltől estig főzéssel, mosással, takarítással, egyéb háztartási teendőkkel és a gyermekekkel kapcsolatos foglalatosságokkal telnek. E tevékenységeik közben egyáltalán nem figyelnek az idő múlására, és nemigen vannak olyan elfoglaltságaik, amelyeket az órához igazítanak. Legtöbben csak azért néznek az órájukra, hogy gyermekeiket időben indítsák el az iskolába/óvodába, és hogy időben kimenjenek értük az iskolabuszhoz. A gyermekek indulása és érkezése az a két esemény, amely valamilyen mértékben strukturálja napjaikat. Ettől eltekintve az idő egybefolyik, és olyan tevékenységekkel telik el, amelyeknek soha nincs vége. Néhányan, főleg azokban a családokban, ahol nagyobbak a gyerekek, egész nap rá se néznek az órájukra. Maguk számára elkülönített szabadidővel egyikük se nagyon rendelkezik. Minden nap korán kelnek, és gyakran éjszakába nyúlóan végzik a házimunkát. A háztartások rossz felszereltsége miatt ezek a tevékenységek számukra jóval időigényesebbek. Többükönél nincsen fürdőszoba, és a házba nincs bevezetve a víz. Ilyenkor hosszabb időt igényel a vízhozadás, a víz felmelegítése, a mosás, a mosogatás, a gyermekek fürdetése. Van olyan család, ahol a vizet a falu temetőjéből kell hordani ballonokban. Mindegyik háztartásban kizárólag fával tüzelnek, ami szintén plusz tevékenységekkel jár.

Legtöbben a naptárt sem szokták figyelni, vagy otthonukban egyáltalán nincs is naptár. A dátumok, amiket számon szoktak tartani, a legtöbb esetben a születésnapok. Többen említették, hogy akkor szoktak figyelni még a dátumokra, ha közeleg a jövedelmek folyósításának a napja.

A foglalkoztatott státusz a várakozások, a remények, az *illusio* forrását jelenti, és egyúttal strukturálja és jelentőséggel ruházza fel a mindennapokat. Enélkül az idő a mindennapok során is holt idővé válik, amely céltalanul és egyhangúan telik (Bourdieu 2000[1997], 221.). „Azok nélkül a biztos támpontok nélkül, amelyeket a rendszeres munka nyújt, nem alakulhat ki sem az érzelmi egyensúly, sem a lét talaját jelentő időbeli és térbeli keretek rendszere. Így az összefüggéstelenség uralja az egész életet” (Bourdieu 1978 [1977], 341.).

Jövőkép, tervezés, pénzkezelés

Interjúalanyaim mindegyike arról számolt be, hogy havi jövedelmüket rendkívül nehéz beosztani úgy, hogy a hónap végéig fedezni tudják családjuk alapvető szükségleteit. Többen rendszeresen kénytelenek kölcsönkérni kisebb összeget ismerős személyektől, családtagoktól. A legtöbbször ezen felül rendkívül nagy összegű felhalmozott tartozásai is vannak pénzintézeteknél, szolgáltatóknál. Ezek a tartozások sok esetben milliókra rúgnak, végleges törlesztésük teljes mértékben reménytelen, és az érintett családokat egy életre megfosztják a boldogulás minimális esélyétől is.

„Hát meg ez a rohadt pénz. Ez nagyon... nagyon kevés. Mit mondjak még magának? Nyakig adósságba... Ha nem volna ennyi adósságunk. Ez az adósság, ez nagyon rossz így. Kegyetlenül rossz. Az ember bevásárolni se tud úgy, ahogy kell. (...) Hogy ebből hogy fogunk kimenni, nem tudom. Jó, nem mondom azt, hogy nincs mit enni. Mer krumplink eddig is volt. Csak ahhoz is kell törött paprika, kell olaj, kell vagy zsír vagy olaj. Valami...Úgyhogy ennyi.”(Szandra, 49 éves)

A felhalmozott tartozások a munkavállalás vonatkozásában is csapdahelyzetet teremtenek. Azokban a családokban, ahol valamelyik családtag bejelentett munkával és bankszámlával rendelkezik, az inkasszó azonnal rákerül a számlára, ami a mindennapi megélhetést veszélyezteti. Azonban sok támogatás, pl. a CSOK igénybevételéhez szükséges a bejelentett munkaviszony. Többen meg se tudják mondani, hogy pontosan milyen összegű hátralékuk van, és nem is tudják megnevezni az összes szolgáltatót, ahol tartozásaik keletkeztek. Mindez már jelentőségét veszíti, mivel érzékelik, hogy nincs reális esélyük arra, hogy valaha is törlesszék a teljes összeget. Az önkormányzattól, segítő szervezetektől segély vagy adomány formájában kapott juttatásokat és a kölcsönöket is kénytelenek beépíteni megélhetési stratégiáikba. Ezek a kényszerűségek mind az énképet, mind a jövőképet negatívan érintik.

A fentiekből látható, hogy az anyagi nélkülözés különböző aspektusai egymást erősítik és gátakat szabnak a körülmények javításának. Ebben a helyzetben a jövő valóban tervezhetetlenné válik, ami a kontrollvesztés, a teljes kiszolgáltatottság és a reménytelenség érzéséhez vezet. A legtöbben határozottan kijelentik, hogy nincsenek terveik, és soha nem is akarnak előre eltervezni semmit, mert úgysem lesz jó vége.

„Máról holnapra élek. Mindig azon vagyok, hogy a mát, azt túléljem és ennyi. Én nem tervezek előre.”(Brigi, 24 éves)

„Terveim? Nem tervezek. Mer abból sosincs jó vége. Nem. Elfogadtam. Soha nem fogok tervezni előre. Nem jó.”(Anita, 34 éves)

A mélyszegénységben élők esetében hiányoznak azok a feltételek, amelyek révén uralhatnák a jelent, és akár mindennapi életük eseményei felett kontrollt gyakorolhatnának. Ez a jövőre irányuló tudatos számítások és erőfeszítések hiányához vezet, és lehetetlenné teszi az olyan objektív stratégiák kialakítását, amelyek által a jelen egy racionálisan tervezett jövőhöz képest szerveződne (Bourdieu 1978 [1977], 342-343.). A múlt tapasztalatai és a jelen kilátástalansága megfosztja őket a jövőtől, és lehetetlenné teszi a tervezést.

Azt, hogy kinek mennyit kell várakoznia, tekinthetjük a társadalmi egyenlőtlenségek egyik aspektusának (Bourdieu 2000[1997]; Schwartz 1974). A társadalmi hierarchia alján elhelyezkedők több szempontból is várakozásra vannak ítélve, ami növeli a kiszolgáltatottság érzését. Az interjúk mindegyikében rendszeresen felbukkan ez a motívum, mind a mindennapok, mind a tágabb időhori-

zont szintjén. Mivel nincsenek tartalékaik, ahhoz, hogy bizonyos felmerülő szükségleteket finanszírozni tudjanak, várni kell jövedelmük folyósítására. Várni kell a telefonhívásra, hogy mikor lehet napszámba menni, várni kell a munkaügyi központra, hogy állást ajánljanak. Várni kell a hitelintézetre, hogy döntsenek a CSOK-ra való jogosultságról, mert más esélyük nincs lakhatási körülményeik javítására. Várni kell a mozgóárusra, mert csak ritkán van lehetőségük eljutni olyan nagyobb településekre, ahol van bolt. Ha másik településre szeretnének eljutni, akkor várni kell a buszra, és a hazajutás néha több órás várakozást jelent a ritka buszjáratok miatt. Egyikük elmesélte, hogy korábban éjszakai műszakban dolgozott egy nagyobb településen, ahová munkásjáratral szállították őket, ami az összes környező faluban megfordult. Emiatt már délben el kellett indulnia ahhoz, hogy az esti órákban munkába tudjon állni. E példából látható, hogy a térbeli és jövedelmi hátrányok milyen mértékben megnehezítik az idővel és a pénzzel való gazdálkodást.

Térhasználat

Térbeli akciórádiusz

A megkérdezettek térhasználatára rendkívül szűk akciórádiusz jellemző, térhasználatuk szinte kizárólag településükhöz, azon belül az otthonukhoz kötődik. Nyolcan gyermekeik után kapnak jövedelmet, és egyáltalán nem járnak el dolgozni. Kettőn közmunkásként dolgoznak a lakóhelyükön. Egy interjúalanyom időnként alkalmi munkákat szokott vállalni, és munkavégzés céljából csak ő szokott más településekre eljárni. Nagyobb bevásárlásokra mindegyiküknek havonta egy vagy két alkalommal van lehetősége. Ezekon bevásárló utakon a legközelebb eső városok valamelyikét szokták felkeresni. A kisebb, mindennapi szükségleteket fedező bevásárlásokat a falujukba járó mozgóárusnál szokták lebonyolítani. Amennyiben szükséges, a gyermekeiket elviszik orvoshoz, de saját egészségügyi problémáikkal csak nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem vesznek igénybe ellátást. A hivatalos ügyeket igyekeznek telefonon bonyolítani, vagy a helyi önkormányzatot keresik fel ebből a célból. A gyermekeik oktatási intézményeibe szinte egyáltalán nem járnak el, ha szükséges, inkább telefonon vagy interneten tartják a kapcsolatot a pedagógusokkal. A gyermekorvos felkeresésén és a ritka nagybevásárlásokon kívül néhányan azért járnak át más településekre, hogy ott élő rokonokat vagy családtagokat látogassanak meg. Ezeket a környező falvakba irányuló utakat busszal, biciklivel vagy a szántóföldeken keresztül gyalog teszik meg.

Saját településükön belül is csak ritkán mozdulnak ki, legtöbbször csak azért, hogy kimenjenek kenyeret venni a mozgóárustól. A faluban más háztartásokat egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán szoktak felkeresni.

A lakóhely és az otthon

Saját lakóhelyüket mindannyian rendkívül negatívan értékelik. Amellett, hogy kiemelik a szolgáltatások hiányosságát, a közlekedés nehézségeit, elsősorban a rossz közösségi kapcsolatokat hangsúlyozzák.

„Ez egy pletykafészek. Ez egy olyan falu, hogy itt mindenkinek megvan mindenkiről a véleménye. Kitalálnak dolgokat, ha valami történik, akkor más-képp adják elő az emberek. Úgy az emberekkel van amúgy a gond.”(Brigi, 24 éves)

„Hát kettő van itt, akivel tényleg normálisan lehet beszélni, mert ez egy szarkeverő, undorító falu. Utálok itt lakni. Nem azért, mert a falu rossz, hanem az emberek. És ha megtudnak valamit, már mindenki tudja (..) Úgy-hogy undorító ez a falu. Mármint az emberek. Nem szeretek ebben a faluban lakni.”(Lívia, 23 éves)

„Hát erről a helyről azt gondolom, hogy ez a leghitványabb egy falu. (...) Hát egy elveszett, egy elbaszott falu ez a ... Barátkozni nem lehet senkivel se. Mer itt mindenkinek megvan a saját baráti köre. Alkalmazkodni nem tud az ember, hiába szeretne, mer nem engedik. Mer kutyák. Utálatosak.(...) Utálatosak, mer ha az embernek egy kicsit több van, akkor már kibeszélik a másikat. Már úgy néznek a másokra, mint egy kutyára. (...) Lesik, az egyik a másikába mikor tud belekötni. Vagy mikor tudja feljelenteni. Mer ugye itt az sláger.”(Anita, 34 éves)

„Hát vannak benne olyan ellenszenvések meg lenézők is. (...) Hát olyan szempontból, hogy ha az ember kicsit jobban él, akkor magyarázkodnak, hogy miképp, hogyan... Honnan van? Mert őrajtuk sokat segítenek. Akár-csak mirajtunk. Mirajtunk is pletykálnak itt a faluban.”(Szandra, 49 éves)

„Úgyhogy lopnak itten. Amit csak tudnak, amit látnak, amit csak a szemük lát, már mindent lopnak. (...) Hát most én nem járkálok ugye így ki. Nem beszélgetek úgy senkivel úgy, mert nem. Kicsiből nagyot csinálnak, amit én mondok, azt nem úgy mondják el, és akkor így azért nem. Én igen... szoktam otthon lenni, így elvagyok itt, otthon.”(Bea, 28 éves)

A lakóhelyükön élő embereket mindannyian ellenségesnek, rosszindulatúnak érzékelik. A magasabb társadalmi státuszú lakókat lenézőknek írják le, a hasonló helyzetűeket pedig irigynek, féltékenynek, pletykásnak. Beszámolnak olyan esetekről, hogy ha valahonnan nagyobb adományt kapnak, vagy valakinek sikerül valamilyen mértékben anyagi előnyökre szert tennie, akkor a falubeliek kibeszélik, megszólják. Többen tesznek utalást arra, hogy régebben, gyermekkorukban, fiatalkorukban, a szüleik idejében ez nem volt így. Akik másik faluból költöztek

arra a településre, ahol jelenleg élnek, arról beszélnek, hogy szülőfalujukban is „mások már az emberek”.

„Sokkal jobb volt az emberek segítőkészsége. (...) Annyit tudok, hogy azóta nagyon sokat változott. Most már nem olyanok az emberek, mint voltak. Egyik a másikát ugye...Kihasználják...ott a verekedés...meglopják egymást. Nagyon...nagyon más lett, mint amikor én ott voltam, amikor ott laktunk. Kegyetlen. Ott régebben ilyenek nem voltak. Ott inkább segített az egyik a másikán. Nem ám, hogy meglopják.”(Anita, 34 éves)

A fentiekből következtethetünk arra, hogy a térség vidéki társadalmait összességében érintő jelenségről van szó. A változó társadalmi viszonyok, a migrációs folyamatok, a jóléti állam kivonulása a vidéki terekben is hatással van a közösségi kapcsolatok átalakulására. Ezek a tendenciák a „hely eltűnéséhez” vezetnek (Wacquant 2011 [2007], 13-14.). Az itt élők elidegenednek egymástól és azoktól a helyektől, amelyek korábban a közösségi kapcsolatok, közös tevékenységek közös jelentésekkel felruházott helyszínei lehettek. A szűkülő erőforrásokért folyó verseny átalakítja az emberi kapcsolatokat, megbontja a közösségi kötelekeket, és a térhasználat újfajta gyakorlatait hozza létre a marginalizált helyzetű falvak mikrotereiben is. Nemcsak arról van szó, hogy a korábban meglévő közösségi kapcsolatok felbomlanak, hanem újak se tudnak kialakulni. Az interjúkban elhangzottak alapján ezekben a falvakban egyáltalán nem alakultak ki vagy eltűntek a szolidaritás hálói és a kölcsönös segítségnyújtás gyakorlatai. A legtöbben visszahúzódnak otthonaik falai mögé, és elzárkóznak a lakóhelyi kapcsolatok kialakítása és fenntartása elől.

Néhányan beszámolnak arról, hogy térbeli, társadalmi kirekesztettségüket lokális kontextusban is megélik. Anita elmondja, hogy az utcában játszó gyermekeket a helyi lakosok rendszeresen elzavarják. Más szülők pedig nem engedik gyerekeiket az ő gyerekeivel játszani. Ugyanakkor a faluban nincs játszótér, nem tudnak máshová menni. Úgy érzi, neki nincsen befolyása a lokális terek alakítására, a polgármester kizárólag a több hatalommal bíró, jobbmódú lakosok szempontjait veszi figyelembe. Szandra családjával a falu központjától kijebb eső, földúton megközelíthető kisebb településrészen lakik. Nem szívesen mennek be a faluba, mert az ott élők lenézik és rendszeresen megszólják őket, mert „zenével mennek”, vagy „hangoskodnak”. Szilviának szintén külterületen, a falujukhoz tartozó szőlőhegyen élnek. Ennek számos hátrányát érzékelik. Sáros, poros, télen csúszós utakon kell legyalogolniuk a faluba. Ugyanakkor bizonyos értelemben a „hegy” a függetlenség és a szabadság terét is jelenti számukra, ahol „nem kell szomszédokkal veszekedni”, nincsenek kitéve a falubeliek megjegyzéseinek.

Az otthonukhoz a legtöbbjüket pozitív érzelmek kötik. Tisztában vannak a hiányosságokkal, jelzik, hogy szegényesek a körülmények, még „kellene tatarozni”, de alapvetően olyan helyként írják le, amely a biztonság, az otthonosság légkörét biztosítja számukra. A biztonság szempontja különösen hangsúlyossá válik, hiszen közvetlen, lakóhelyi környezetüket is ellenségesként érzlelik. Egy olyan

esettel találkoztam, ahol az otthonhoz való pozitív helykötődés teljes mértékben hiányzott. Anita nemcsak a falut, de saját otthonát is „undort”, „hányingert” keltezőként írja le. Ebben a házhoz jutásuk körülményei játszanak szerepet. Az előző tulajdonos, akitől az ingatlant megvették, nem bízott meg bennük, s ezért csak azzal a feltétellel adta el nekik a házat, hogy Anita férje az ő bankszámlájára utaltatja teljes fizetését, hogy abból a harmincezer forintos törlesztőrészetet vissza tudja tartani. A kiszolgáltatottságnak és a megalázottságnak ez az élménye határozza meg Anita viszonyát az otthonához. Amikor első gyermekét megszülte, még édesanyjáiék háztartásában éltek. Ott sem szeretett lakni. A családi problémákon túlmenően az otthon tereihez ez esetben is kiszolgáltatottság érzése kapcsolódik. A „gyámügyesek” rendszeresen jártak hozzájuk.

„Sose felejttem el. Nagy sár volt. Kegyetlen nagy sár volt. Ilyen latyakos. És eljött be [a gyámhivatal munkatársa]. És pont akkor végeztem a szőnyegtakarítással. És nem érdekelt az. Bement, és kibontotta a lányomat, és megnézte..... Hogy tiszta-e vagy nem. Egy véleményt alkotott rólam. Kegyetlen nő volt ám. És azt mondta nekem: tiszta. Kibontotta. Igen. Tetőtől talpig. És megmondta. Kerek perec. Muszáj volt beengednem, hogy megnézze. Mer akkor meg belém kötött volna. És én azt nem szerettem volna. Inkább bontsa ki és nézze meg. Mondom, nem számított. Mondom, nem baj, hogy most mostam fel, csókolom. De mindegy, taposson rá. Na, ja. Igen. Ilyen volt az élet.”

Az a tudat, hogy bizonyos autoritást képviselő személyek a beleegyezése nélkül átléphetik saját tereit, megsérthetik azok feletti rendelkezését, az otthon térére is beleírják azokat a megkülönböztető társadalmi viszonyokat, amelyeknek egész életében ki volt téve. Ezáltal az otthon sem lehet már többé a szabadság és a biztonság tere számára.

Térreprezentációk, térhasználat és habitus

Több elbeszélésben elevebb térreprezentációkat, érzékletes, mélyen átélt leírásokat találunk a gyermekkori játékok színhelyeiről. Ezek a tágas terek, mezők, a nagyszülők kertjei, pajták, padlások, rétek különösen színesen elevenednek meg a narratívákban. A tágas terekhez a későbbiekben is jellemzően pozitív jelentéseket kapcsolnak. Az iskola épületének leírásánál is általában a „hatalmas tornatermet”, az udvart, az iskola gyümölcsöskertjét, a tágas, hosszú folyosókat írják le. A különböző oktatási intézményekkel, középületekkel kapcsolatban általában a nagy méreteket hangsúlyozzák, és ezekben a leírásokban a „hatalmas”, „nagy”, „óriási” jelzőknek esztétikai minősége is van; a „szép”, „gyönyörű” jelzőkkel társítva alkalmazzák őket. Ezek a jellemzések ellentétben állnak saját lakótereik szűkösségével, zsúfoltságával.

Az iskolával kapcsolatos leírásokban egyrészt kifejeződik valamifajta csodálat, de emellett mindegyiküknek negatív érzései kapcsolódnak hozzá. Saját gyermekeik oktatási intézményeit nem szívesen keresik fel, és a pedagógusokat

sokszor ellenségesnek érzékelik. Ebben szerepe lehet saját iskolai élményeiknek is. A legtöbben először ebben a közegben tapasztalták meg az előítéleteket saját társadalmi csoportjukkal szemben. Hasonlóan érzékelik gyermekeik iskoláját is, ahol a roma gyerekeket vagy az ő falujukból származó gyerekeket érzésük szerint megkülönböztetik.

„Igen, voltak azok a fajmegkülönböztetések, hogy cigány, nem cigány. De volt egy olyan osztálytársam, akit úgy csúfoltak, hogy cigány, büdös cigány. És sose felejtem el.” (Anikó, 47 éves)

„Meg hát volt egy tanár, aki ilyen rasszista, aztán utálta a cigányokat.” (Zsanett, 15 éves)

„A ...-i [a falubeli] gyerekekkel mindig is volt kivétel. Meg is mondom őszintén, mert a ...-i gyerekeknek a nyolcvan százaléka roma gyerek. Tehát mi romák vagyunk. Teljesen másképp foglalkoznak a ...-i gyerekekkel, mint a ...-iakkal [a település, ahol az iskola van], mert ők magyar gyerekek. És van különbség. Tehát különbséget tudnak tenni ez között.” (Vivien, 27 éves)

„Van fajmegkülönböztetés. Vagy nem tudom. (...) Olyanokat csinál, hogy megfürdetsi a gyereket. A tanárnő. Fölhívtam és mondtam neki, hogy milyen jogan csinálta, és azt mondta, maszatos volt. Hát mondom neki, ne nézen hülyének! Este fürdetttem le, tiszta ruhába' küldtem el. (...) És jött haza a kislány és sírt.” (Adrienn, 35 éves)

„Itt is meg vannak különböztetve a gyerekek. (...) Mer meg. Ha a cigány gyerekek megverik a magyar gyereket, akkor csak azt veszik észre, amikor a cigó gyerek megverte a magyart. De amikor a magyar földhöz vágja a cigány gyereket, azt nem veszik észre. Mer az én fiammal most ez történt.” (Anita, 34 éves)

Azokban a családokban, amelyekből a gyerekek olyan iskolába járnak, ahol a hátrányos helyzetű gyerekek kisebbségben vannak, problémát jelentenek a jobb módú osztálytársaktól elszenvedett verbális bántalmazás, és a megkülönböztető, megszégyenítő gesztusok. Azokban az oktatási intézményekben, ahová nagy arányban a környező hátrányos helyzetű falvak lakóinak gyermekei járnak, még inkább érzékelhetők az oktatási rendszer alulfinanszírozottságából, a pedagógushiányból eredő problémák. Az anyák ezeket az iskolákat rendkívül veszélyes helyekként írják le, ahol gyermekeik folyamatosan balesetveszélynek vannak kitéve, és mindennaposak a durva verekedések.

A fentiekben leírt tapasztalatok az érintetteket elidegenítik az iskola és a tanulás világától. Nem arról van szó, hogy a többségi társadalométól eltérő értékeket vallanának, mert az interjúk során hangsúlyozzák azt, hogy szeretnék, ha gyermekeik tanulnának, ha iskolai pályafutásuk sikeresebb lenne, mint a sajátjuk

volt. Ugyanakkor ebben nehezen tudnak közreműködni, az iskola terei szorongást keltenek bennük, a pedagógusokat nem szívesen keresik fel, nem tudnak velük együttműködni. Ezeket a beállítódásokat öntudatlanul is átadják gyermekeiknek, akiknek saját megélt tapasztalatai, az iskolában elszenvedett megkülönböztetés megerősítik és rögzítik ezeket a diszpozíciókat.

A korai iskolaelhagyás az interjúk tanúsága szerint gyakran a korai gyermekvállalással összefüggésben történik. Az anyaszerep – amellet, hogy sok esetben megbecsülést biztosító pozíciót, örömforrást és az értelmes életcélok egyetlen lehetőségét jelenti számukra – lehetővé teszi azt is, hogy ne kelljen elhagyniuk saját otthonuk biztonságát nyújtó közegét.

A fentiekben leírt példákban látható, hogy a vizsgált társadalmi csoport esetében amellet, hogy a távolságok leküzdését megnehezítik anyagi lehetőségeik, valamint lakóhelyük rossz infrastrukturális ellátottsága, a nyilvános terek használatából nemcsak a többségi társadalom próbálja kiszorítani őket, hanem saját magukat is kizárják. Bizonyos terek atmoszférái az eltérő habitusú cselekvőkre különbözőképpen hatnak (Löw 2016 [2001], 181-182.). A nyilvános terekkel szembeni idegenkedésük a korábbi tapasztalatok habitus által közvetített hatásait tükrözi. Térhasználatukat a kirekesztettség, a kiszolgáltatottság és a megalázottság élményei formálják. A társadalmi változásokkal járó individualizációs tendenciák lakóhelyeik lokális tereiben is érvényesülnek, és a térhasználatot szinte kizárólag az otthon közegére korlátozzák. Mindegyikük hangsúlyozza azt, hogy nem jár el sehová, a falubeliekkel egyáltalán nem keres kapcsolatot. Lehetőség szerint otthonaikba se engednek be senkit a rokonokon, családtagokon kívül. A kapcsolati tőkéjük szerkezetére az erős kötések, a szűkebb családi kapcsolatok dominanciája jellemző, ami több aspektusból is körülményeik javításának gátjává válik (Váradi 2015b). A bezárkózás, a beszűkülő térhasználat lehetetlenné teszi az információcserét, a közös problémák és érdekek megfogalmazását és szimbolikus képviselését, valamint a kölcsönös segítségnyújtás gyakorlatainak kialakítását. A szabad térhasználatból, mobilitásból való kizárás a kirekesztés egy sajátos formáját jelenti, amelynek súlyos következményei vannak a társadalmi tőkéhez való hozzáférés lehetőségeire is (Urry 2002; Váradi 2020). A heterogénebb társadalmi összetételű településeken a kirekesztés és a szimbolikus megőrzés gesztusai is korlátozzák a marginalizált csoportokhoz tartozók térbeli gyakorlatait. E tendenciák a leszakadó falvak szegény népességének térhasználatát egyre inkább beszűkítik, és lakóhelyükön belül is egyre inkább otthonaikhoz kötik. Ebben az értelemben valóban a tér golyvaivá válnak.

Mivel a szegénységben élők nem rendelkeznek a tér feletti uralom gyakorlását biztosító tőkekészlettel, a fizikai és szimbolikus határok távol tartják őket a társadalom számára értékes javaktól (Bourdieu 1999 [1993], 127.), és lehetetlenné teszik részvételüket a társadalmi és gazdasági életben (Lewis 1968, 7.). Ezt a hatást a vizsgált társadalmi csoport esetében felerősíti a lakóhely periférikus pozíciója is.

Összegzés, konklúziók

Ormánsági mélyszegénységben élő nők körében végzett interjúk kutatásom során a megkérdezettek időperspektívájának és térhasználatának sajátosságait Bourdieu habitusfogalmának segítségével elemeztem. A szegénység kultúrájára (Ladányi, Szelényi 2004; Lewis 1968) jellemző beszűkült időbeli és térbeli fókusz a habitus által egységbe szervezett tartós diszpozíciókként értelmezhetjük.

A habitus egyfajta gyakorlati érzékként működik, amely a stratégiákat az objektív esélyekhez igazítja, és ezáltal hatással van a jövőre irányuló aspirációkra, tervekre, reményekre (Bourdieu 1978 [1974]; 1978 [1977]; 2000 [1997]). Ha a szocializáció a születés pillanatától kezdve olyan feltételek között megy végbe, amelyek nem kínálnak lehetőséget a szabad döntésekre, az egyéni ambíciók kibontakoztatására, akkor az tetten érhető abban, hogy a múlt eseményei kevésbé lesznek reflektáltak, amire az önéletrajzi visszaemlékezések során a narratív koherencia hiánya utalt, valamint az, hogy az interjúalanyok nem sok jelentőséget tulajdonítottak az események időbeliségének. E szocializációs hatások befolyásolják a jövőképet is. Ilyen körülmények között ki sem alakulhat az a képesség, amely az élet bármely területén lehetővé teszi a racionális mérlegelést (Bourdieu 2000[1997]; 1978[1997]; 1978[1977]). Ez megmutatkozott például abban, hogy a család szűkös anyagi lehetőségei ellenére, mintegy sorsszerűen fogadják az újabb gyermekek születését, vagy abban, hogy olyan adósságokba verik magukat, amelyeket soha nem lesznek képesek véglegesen törleszteni. A társadalmi világ törvényeinek interiorizálása teszi lehetővé az észlelés előtti anticipációt, vagyis a habitus objektív esélyekhez való igazodását (Bourdieu 2002 [1994]b, 132-133.), ami a mélyszegénységben élők esetén a fatalista beletörődést, a jövő tervezéséről való lemondást jelenti, és olyan gyakorlatok felé tereli őket, amelyek a jövőt a jelennek rendelik alá (Durst 2008; Ladányi, Szelényi 2004; Lewis 1965, 1968). A megkérdezettek mindennapjaik során az óraidőnek nem tulajdonítanak jelentőséget. A foglalkoztatott státusz hiánya pedig ahhoz vezet, hogy a mindennapok időstruktúrája is megbomlik, az órák és a napok egybefolyanak (vö. Bourdieu 2000 [1997], 221-223.; 1978[1977], 340-345.).

A tér (akárcsak az idő) strukturái társadalmilag létrehozott és egyúttal e társadalmi viszonyokat újratereztető valóságokként értelmezhetők, vagyis cselekvéseket strukturálnak, ugyanakkor maguk is rekurzív cselekvések eredményeként jönnek létre (Löw 2016 [2001], 145.). A cselekvések és strukturák közvetítője a habitus, amely a térhasználat gyakorlatait is a társadalmi pozíció által meghatározott módon strukturálja. A társadalmi térben előnytelen pozíciót elfoglaló csoportok a fizikai tér felett sem rendelkeznek, és nem férnek hozzá a térben bizonyos eloszlást mutató szűkös javakhoz (Bourdieu 1999 [1993]). Nem pusztán arról van szó, hogy a többségi társadalom zárja ki őket bizonyos terek használatából. A fizikai térhez való viszonyt meghatározó tapasztalatok is a habitusban rögzülnek, és ennek megfelelően vezérlik a térbeli gyakorlatokat is (Berger 2018,

146.). A fizikai teret is formáló társadalmi folyamatok a habitus közvetítésével a térhasználat eltérő módjait alakítják ki a különböző társadalmi csoportoknál (Harvey 2013 [1990]). A mélyszegénységben élők esetében a megélt tapasztalatok a habitusban rögzülve olyan percepció sémákat hoznak létre, amelyek bizonyos terek atmoszféráit (Löw 2016 [2001], 181-182.) idegennek, ellenségesnek érzékelik, és ennek megfelelően alakítják a térbeli gyakorlatokat, melyek még inkább térbeli és társadalmi pozíciójukhoz láncolják őket.

A kutatási eredmények alapján egy olyan tendencia látszik kirajzolódni, mely szerint a leszakadó falvak szegény népességének térhasználatára egyre nagyobb mértékben beszűkül. Lakóhelyüket csak a legritkább esetben hagyják el, amiben nem csak kirekesztettségük, korlátozott anyagi lehetőségeik és a közlekedés nehézségei játszanak szerepet, hanem azok a habitusba íródott tapasztalatok is, amelyek a nyilvános terektől elidegenítik őket. A megkérdozettek térhasználatára lakóhelyükön belül is egyre inkább saját otthonukra korlátozódik. A szűkülő erőforrásokért folyó verseny a leszakadó vidéki régiók településein is az individualizálódás tendenciáit vetíti előre, és az ellenségeskedés, a bizalmatlanság légkörét teremti meg. A reciprocitáson alapuló társadalmi kapcsolatoknak, a kölcsönös segítségnyújtás intézményeinek az eltűnése a térhasználat mintázataiban is tetten érhető. A beszűkülő térhasználat az idő struktúráját is megbontja, és egyfajta merev időtlenségbe, otthonuk falai közé száműzi e települések hátrányos helyzetű lakóit. Mindebből a társadalmi egyenlőtlenségek mélyülésére következtethetünk, amelyek az idő és a tér dimenzióiban is leképződnek.

Jegyzetek

- 1 A szegénység kultúrája fogalom kapcsán kibontakozó viták ismertetésétől terjedelmi okok miatt eltekintek. A koncepcióval kapcsolatban az egyik leggyakrabban megfogalmazott kritikai észrevétel, hogy magukat a szegényeket teszi felelőssé helyzetükért (Leacock 1971; Valentine 1968). Más szerzők a kultúra fogalom kevésbé adekvát használata miatt bírálták Lewis elméletét (Leeds 1971; Scroggins 2020; Varenne, Scroggins 2015). A szegénység kultúrájával kapcsolatos vita kontextusáról, a kritikák megalapozottságáról lásd Harvey, Reed 1996.
- 2 Ladányi és Szelényi a csenyétei cigánység körében végzett vizsgálataik alapján három olyan szubkulturális jellegzetességet emelnek ki, amelyek hátráltatják a szegénységből való kilépést. Ezek a beszűkült időhorizont, a tekintélyek hiánya és a szélsőséges egyenlősdi (Ladányi, Szelényi 2004).
- 3 A kutatás során családanyákat kerestünk meg. Ennek oka az volt, hogy elsősorban őket találtuk otthon, továbbá nagyobb válaszolási hajlandóságot mutattak, mint a férfiak. Mindemellett úgy gondoltuk, hogy mivel a kutatás vizsgálati egységei családok voltak, az ő beszámolóik alapján családjuk helyzetéről is releváns információkhoz jutunk.
- 4 Az interjúalanyok nevét anonimitásuk megőrzése érdekében megváltoztattam.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Berger Viktornak az írásomhoz fűzött észrevételeit, tanácsait. Hálás vagyok Bucher Eszternek és a Katolikus Karitászmunkatársainak, hogy helyismeretükkel segítségemre voltak az interjúkutatás során.

Az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, "Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban" című projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósult meg.

Irodalom

- Berger V. (2018): *Térré szótt társadalmiság*. L'Harmattan, Budapest
- Bergmann, W. (1990 [1983]): Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az "időszociológiai" elmélet és kutatás helyzetéről. In: Gellériné Lázár M. (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémia Kiadó, Budapest, 117-174.
- Bourdieu, P. (1978 [1974]): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 237-310.
- Bourdieu, P. (1978 [1977]): A gazdasági beállítottságok átalakulásának gazdasági feltételei. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 336-349.
- Bourdieu, P. (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge and Kegan Paul, London
- Bourdieu, P. (1999 [1993]): Site effects. In: *Ibid: The Weight of the World*. Polity Press, Cambridge, 123-129.
- Bourdieu, P. (2000 [1997]): Social Being, Time and a Sense of Existence. In: *Ibid: Pascalian Meditations*. Stanford University Press, California, 206-245.
- Bourdieu, P. (2002 [1994]a): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In: Uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 11-29.
- Bourdieu, P. (2002 [1994]b): Lehetséges-e érdekmentes cselekvés? In: Uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Budapest, 127-145.
- Cresswell, T. (2009): Place. In: Thrift, N., Kitchen, R. (ed.): *International encyclopedia of human geography* 8. Elsevier, Oxford, 169-177. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00310-2>
- Certeau, M. (1984 [1980]): *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley
- Durst J. (2001): "Nekem ez az élet, a gyerekek." Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. *Századvég*, 22., 71-92.
- Durst J. (2008): "Bárók", patrónusok versus "komák" - eltérő fejlődési utak az aprófalvakban In: Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 232-280.
- Feischmidt M. (2013): Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban Vidéken*. Argumentum, Budapest, 25-54.
- Gerő M., Vígvári A. (2019): Közfoglalkoztatás, redistribúció és helyi hatalom. *Esély*, 2., 3-30.
- Harvey, D., Reed, M. H. (1996): The Culture of Poverty. An ideological analysis. *Sociological Perspectives*, 4., 465-495. <https://doi.org/10.2307/1389418>
- Harvey, D. (2013 [1990]): Rugalmas felhalmozás az urbanizáció keresztlül. Megjegyzések az amerikai városok "posztmodernizmusáról". In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 115-141.
- Jarosz, E. (2019): Unequal Times: Social Structure, Temporal Perspective, and Time Allocation in Poland. *Social Indicators Research*, 141., 1189-1206. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1866-7>
- Kapitány Á., Kapitány G. (2006): *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei*. Dialóg Campus, Budapest <https://doi.org/10.1515/SEM.2006.024>

- Kertesi G., Kézdi G. (2010): *Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006 és 2009 közötti hullámaiból.* Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 3. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1003.pdf> (Letöltés: 2022.08.07.)
- Keszei A. (2015): Hely, identitás és emlékezet (A város narratív identitása). In: *Uő: Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidezésében.* L'Harmattan, Budapest, 159-182.
- Kovai C., Vígvári A. (2020): Befezetetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartalékcsereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 3., 68-89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovách I. (2012): *A vidék az ezredfordulón.* Argumentum – MTA TKSZI, Budapest
- Kovács É. (2007): Interjú módszerek és technikák. In: *Uő. (szerk.): Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 269-277.
- Kovács T. (2005): A sellyei (siklói) KSH-térség rövid leírása. In: Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a cserháti és dél-baranyai kistérségekben.* Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 29-52.
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái.* Napvilág Kiadó, Budapest
- Leacock, E. B. (1971): Introduction. In: *Ibid (eds.): The Culture of Poverty. A Critique.* Simon and Schuster, New York, 9-37.
- Leeds, A. (1971): The Concept of the "Culture Of Poverty": Conceptual, Logical, and Empirical Problems, with Perspectives from Brazil and Peru. In: Leacock, E. B. (eds.): *The Culture of Poverty. A Critique.* Simon and Schuster, New York, 226-284.
- Lewis, O. (1965): *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty-San Juan and New York.* Random House, New York
- Lewis, O. (1968): *A Study of Slum Culture. Backgrounds for La Vida.* Random House, New York
- Löw, M. (2016 [2001]): *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures, and Action.* Palgrave Macmillan, London <https://doi.org/10.1057/978-1-349-69568-3>
- Messing V., Molnár E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1., 53-80.
- Nagy E., Timár J., Nagy G., Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1, 35-52. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2680>
- Nagy E. (2016): A marginális helyzetek "megélése" és újratermelődése a sarkadi térségben. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára.* Dialóg Campus, Budapest, 259-272.
- Németh K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 2., 50-71. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.3>
- Pred, A. (1984): Place as historically contingent process: Structuration and the time-geography of becoming places. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 279-297. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1984.tb01453.x>
- Pongrácz T.-né, S. Molnár E. (1994): *Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek vizsgálata.* KSH, Budapest
- Ragadics T. (2012): Társadalmi csapdák a hátrányos helyzetű dél-baranyai kistelepüléseken. *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 208., 39-48.
- Schwartz, B. (1974): Waiting, exchange, and power: The distribution of time in social systems. *American Journal of Sociology*, 4., 841-870. <https://doi.org/10.1086/225629>
- Scroggins, M. (2020): Poverty and the savage slot. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education*, 2., 70-74. <https://doi.org/10.1080/15595692.2020.1734556>
- Széll K. (2015): Iskolai eredményesség a hátrányos helyzet tükrében. *Educatio*, 1., 140-147.
- Tuan, Y. (1977): *Space and Place. The Perspective of Experience.* University of Minnesota Press, Minneapolis
- Urry, J. (2002): Mobility and Proximity. *Sociology*, 2., 255-274. <https://doi.org/10.1177/0038038502036002002>
- Valentine, C. A. (1968): *Culture and Poverty. Critique and Counter-Proposals.* The University of Chicago Press, Chicago
- Varenne, H., Scroggins, M.: (2015): Culture of Poverty: Critique. In: Wright, J. D. (eds.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition).* Elsevier, 590-595. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.64091-6>

- Váradi M. M. (2015a): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 1., 69-96. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2678>
- Váradi M. M. (2015b): A túlélés és a társadalmi betagozás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In: Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum, Budapest, 45-68.
- Váradi M. M. (2020): Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben – szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom*, 3., 114–141. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.328>
- Váradi M. M., Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 1., 89-113.
- Virág T. (2005): Az etnikai szegregáció változatai. In: Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a cserhádi és dél-baranyai kistérségekben*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 84-132.
- Virág T. (2009): Szegények a kistételepülések fogságában. A szociálpolitika mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein. *Esély*, 4., 38-54.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémia Kiadó, Budapest
- Virág T. (2017): A cigányfalú mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 4., 45-62.
- Wacquant, L. (2011 [2007]): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13., 12-26. <https://doi.org/10.3917/nrp.012.0013>